

ԿԱԺԱԾ

«ՇՈՒՇԻՆ՝ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՕԶԱՆ»
SHUSHI AS A CENTRE OF ARMENIAN CULTURE

Հայկական գրատպության 500-ամյակին նվիրված
Միջազգային գիտական կոնֆերանս

International Scientific Conference
Dedicated to the 500th anniversary of Armenian
Printing

6 (71-82) 2012

«ԿԱՅԱՐ» ԳԻՏԱԿՅԱ ԿԵՆՏՐՈՆ
НАУЧНЫЙ ЦЕНТР “КАЧАР”
THE CENTER OF SCIENCE “KACHAR”

«ԿԱՅԱՐ»

«ԿԱՅԱՐ» ԳԻՏԱԿՅԱ
ԿԵՆՏՐՈՆԻ
ՏԱՐԵԳԻՐՔ

КАЧАР
ЕЖЕГОДНИК
НАУЧНОГО ЦЕНТРА
“КАЧАР”

KACHAR
ANNUAL THE CENTER
OF SCIENCE “KACHAR”

---

6 (71-82)
2012

«ԿԱՅԱՐ» ԳԻՏԱԿՅԱ ԿԵՆՏՐՈՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ
ԸՆԻՑ

2014

«ԿԱԲԱՈ» ԳԻՏԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

ԾՈՒՅԻՆ՝ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՕԶԱԽ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՐԱՏՊՈՒԹՅԱՆ 500-ԱՄՅԱԿԻՆ ԼՎԱՐՎԱԾ ՄԻԶԱՎԳԱՅԻՆ ԳԻՏԱԿԱՆ
ԿՈՆՖԵՐԱՆՍԻ ՀԵԿՈՒՅՈՒՆԵՐ

«ԿԱԲԱՈ» ԳԻՏԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ
ԾՈՒՅԻՆ **2014**

**ԱՌԱՍՊԵԼԱԿԱՆ ՏԱՐՐԵՐԸ ԲԱՀԱԹ-ՐՅԱՆԵՐԻ
ԳՐԱՄԱԾ ՀՐԱՃԱՊԱՏՈՒՄ ՀԵՔԻՄԹՆԵՐՈՒՄ**

(Ծուշի, XIX դարի երկրորդ կես) *բայց և Տեղական*

Թամար Հայրապետյան, թ. գ թ., ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և
ազգագրության ինստիտուտ, Երևանի պետական համալսարան

Հայ ժողովրդի բանավոր ստեղծագործությունների, այդ թվում նաև հերիաքների պարբերական գրառումն ու հրապարակումը սկսվում է XIX դարի վերջին քառորդից՝ Եվրոպական առաջավոր երկրների բանագիտական մտքի ազդեցությամբ։ Ժողովրդական բառ ու բանի, տոնածիսական ողջ համակարգի բազմազան դրսւորումները դառնում են նորովի գնահատվող ազգային-մշակութային արժեքներ։ Ինքնարտահայտման այդ գործընթացի մեջ իր ուրույն տեղն ուներ նաև Արցախ պատմաազգագրական շրջանը։

Հեքիաքի սկզբնավորումից մինչև գրառում հազարամյակներ են անցել։ Լինելով հանրույրի ամենասիրած բանահյուսական ժանրերից մեկը՝ հերիաքը ստեղծվում է բնօրրանում, բացահայտում այն պատմող ժողովրդի հավատալիքները, ծեսերը, նիստուկացը, նրա աշխարհընկալման բնորոշ ձևերն ու առանձնահատկությունները։

Հեքիաքների՝ անցյալում կատարված գրառումներ, մանավանդ՝ բանագիտության այժմյան չափանիշներով, չեն պահպանվել։

Հայ ժողովրդական հեքիաքների գրառման՝ մեզ հայտնի անդրանիկ նմուշները (61 միավոր) կատարվել են նշանավոր մանկավարժ ու հասարակական գործիչ Առաքել Բահաբերյանի և նրա ազգականներ Ալեքսանդրի ու Գրիգորի կողմից 1860 թվականին, Ծուշիում՝ Ղարաբաղի բարբառով։ Ձեռագիր այդ հավաքածուն իրենից ներկայացնում է աշակերտական տետրի չափով, 307 թերթից բաղկացած, տարբեր ժամանակներում տարբեր անձանց կողմից հավաքած բանահյուսական և ազգագրական նյութերի գրառումներ, որոնք հանձնվել են Տիգրան Նավասարդյանին և ապա պահպանվել ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի բանահյուսական արխիվում (այսուհետ՝ ԲԱ, Տ. Նավասարդյանի ֆոնդ, գործ I, N 2)։ Ներկայումս վերոհիշյալ ֆոնդը պահպում է Հայաստանի Ազգային արխիվում, այսուհետ՝ ՀԱԱ, ֆ. 484)։ Հետազայում՝ արխիվային մշակման ընթացքում, հավաքածուն ենթարկվել է ընդհանուր համարակալման (1-613)։ Բահաբերյանների գրառումները սկսվում են ընդհանուր համարակալության 402 էջից և վերջանում 580-ով։ Դրանք առանձին տետրակներ են, որոնց անվանաթերթերը պարունակում են հեքիաքների գրառման հանգանքների մասին շատ համառոտ տեղեկություններ։ «Հաքաբներ Առաքել

Բահարբեան, սկսեալ ի 6 մայիս, ավարտեալ ի 6 օգոստ., 1860, Շուշի»: Նոյնը պահպանվել է Ալեքսանդր ու Գրիգոր Բահարբյանների տետրականիքի անվանաբերթերի վրա: Ցավոք, հեքիաթների ծագման հայրենիքի, գրանձնան ժամանակի, տեղափայրերի ու հանգամանքների, բանասացների ու բանահավաքների մասին տեղեկությունները կցկուոր են, տեղական խոսվածքի ընդգծված հատկանիշները պահպանված չեն, Ղարաբաղի բարբառի բերականական ու հնչյունաբանական օրինաչափությունները դրսերում են նկատելի շեղումներ, հետևողականորեն պահպանված չեն բարբառի ծայնավորների խլացման և բաղաձայնների քմայնացման տառադրծությունը: Այդուհանդերձ, Բահարբյանների գրառած հեքիաթները, չնայած ժամանակի բանահավաքչական աշխատանքների ոչ պատշաճ մակարդակին, դիպաշարերի, մոտիվների և պատմելածնի պահպանման առումով արժանահավատ սկզբնադրյուրներ են հայ ժողովրդի բանահյուսական մշակույթում:

Բահարբյանների հավաքածուի 61 հեքիաթներից 12-ը S. Նավասարդյանը հրատարակել է իր նշանակոր «Հայ ժողովրդական հեքիաթների» շորս գրքերում (VI, VIII, IX, X): Հավաքածուի հեքիաթներից 46-ը տպագրվել է «Հայ ժողովրդական հեքիաթների» գիտական հրատարակության VI հատորի Ղարաբաղին հատկացված բաժնում (ներառյալ նաև Վերոհիշյալ 12 հեքիաթները), իսկ մի մասն էլ (15 միավոր) անտիպ վիճակում պահպան է Հայաստանի Ազգային արխիվի համապատասխան ֆոնդում (ՀԱԱ, ֆ. 484):

Հեքիաթի և առասպելի փոխարարերության հարցը եղել է բանագիտական տարրեր դպրոցների ու շադրության կենտրոնում (Խայտս 1958:46, Լևի-Стross 1985:208, Մելետինսկի 1976:36-37):

Բահարբյանների գրառած հեքիաթներում՝ «Օց-Մանուկին հարյաթը» (Հայ ժողովրդական հեքիաթներ (այսուհետ՝ ՀԺՀ), հ. VI 1973, 77-84), «Աւլան Բալասուն հարյաթը» (ՀԺՀ 1973, 22-31), «Կյուլ տեռած ախճրկանը հարյաթը» (ՀԺՀ 1973, 49-54), «Թաքավերին ախճկանը հարյաթը» (ՀԺՀ 1973, 65-68), «Դորվիշեն հարյաթը» (ՀԺՀ 1973, 74-76), «Թաքավերին երկու տղորցը հարյաթը» (ՀԺՀ 1973, 81-84) և այլն, պահպանվում են արխայիկ մտածողության տարրեր, արևային առասպելների վերապրուկներ, ինչն էլ կարելի է մեկնաբանել իբրև վաղնջական հասարակությունների ծիսառասպելական պատկերացումների արդյունք: Այս առումով բացառիկ արժեք ու կարևորություն ունեն Բահարբյանների գրառումները, որոնք ոչ միայն ամենահինն են Ղարաբաղում, այլև հայ ժողովրդական հեքիաթների ամենավաղ հայտնի գրառումներն են ընդհանրապես (Ղազիյան 2006, 379): «Օց-Մանուկին հարյաթը» գրի է առել Սուարել Բահարբյանը 1860 թվա-

Բահարբեան, սկսեալ ի 6 մայիս, ավարտեալ ի 6 օգոստ., 1860, Շուշի»: Նոյնը պահպանվել է Ալեքսանդր ու Գրիգոր Բահարբյանների տետրակաների անվանաբերերի վրա: Ցավոր, հեքիաթների ծագման հայրենիքի, գրանձնան ժամանակի, տեղափայրերի ու հանգամանքների, բանասացների ու բանահավաքների մասին տեղեկությունները կցկուոր են, տեղական խոսվածքի ընդգծված հատկանիշները պահպանված չեն, Ղարաբաղի բարբառի բերականական ու հնչյունաբանական օրինաչափությունները դրսորում են նկատելի շեղումներ, հետևողականորեն պահպանված չեն բարբառի ծայնավորների խլացման և բաղաձայնների քմայնացման տառադրծությունը: Այդուհանդերձ, Բահարբյանների գրառած հեքիաթները, չնայած ժամանակի բանահավաքչական աշխատանքների ոչ պատշաճ մակարդակին, դիպաշարերի, մոտիվների և պատմելածնի պահպանման առումով արժանահավատ սկզբնադրյուրներ են հայ ժողովրդի բանահյուսական մշակույթում:

Բահարբյանների հավաքածուի 61 հեքիաթներից 12-ը S. Նավասարդյանը հրատարակել է իր նշանակոր «Հայ ժողովրդական հեքիաթների» շորս գրքերում (VI, VIII, IX, X): Հավաքածուի հեքիաթներից 46-ը տպագրվել է «Հայ ժողովրդական հեքիաթների» գիտական հրատարակության VI հատորի Ղարաբաղին հատկացված բաժնում (ներառյալ նաև Վերոհիշյալ 12 հեքիաթները), իսկ մի մասն էլ (15 միավոր) անտիպ վիճակում պահպան է Հայաստանի Ազգային արխիվի համապատասխան ֆոնդում (ՀԱՍ, ֆ. 484):

Հեքիաթի և առասպելի փոխարարերության հարցը եղել է բանագիտական տարրեր դպրոցների ու շադրության կենտրոնում (Խայտս 1958:46, Լևи-Стross 1985:208, Մելետինսկի 1976:36-37):

Բահարբյանների գրառած հեքիաթներում՝ «Օց-Մանուկին հարյաթը» (Հայ ժողովրդական հեքիաթներ (այսուհետ՝ ՀԺՀ), հ. VI 1973, 77-84), «Աւլան Բալասուն հարյաթը» (ՀԺՀ 1973, 22-31), «Կյուլ տեռած ախճրկանը հարյաթը» (ՀԺՀ 1973, 49-54), «Թաքավերին ախճկանը հարյաթը» (ՀԺՀ 1973, 65-68), «Դորվիշեն հարյաթը» (ՀԺՀ 1973, 74-76), «Թաքավերին երկու տղորցը հարյաթը» (ՀԺՀ 1973, 81-84) և այլն, պահպանվում են արխայիկ մտածողության տարրեր, արևային առասպելների վերապրուկներ, ինչն էլ կարելի է մեկնաբանել իբրև վաղնջական հասարակությունների ծիսառասպելական պատկերացումների արդյունք: Այս առումով բացառիկ արժեք ու կարևորություն ունեն Բահարբյանների գրառումները, որոնք ոչ միայն ամենահինն են Ղարաբաղում, այլև հայ ժողովրդական հեքիաթների ամենավաղ հայտնի գրառումներն են ընդհանրապես (Ղազիյան 2006, 379): «Օց-Մանուկին հարյաթը» գրի է առել Սուարել Բահարբյանը 1860 թվա-

կանի մայիս-օգոստոս ամիսներին՝ հեքիաթասացի և հեքիաթի գրառման մասին անհայտ հանգամանքներում: Հեքիաթի գրառման ձեռագիրը հիմք է ծառայել իրատարակության համար (ՀԺՀ 1973, 77-84): «Օգ-Մանուկին հաքյարում» ողջու փշեղեն մորթու մեջ մտած աղջիկն ու օձի շապիկ հազար տղան անցնում են նախամուսնական ծիսական փորձություններով. «Ես ախճիզյու եր ա կացալ, տրեսալ կոխսկին մին կողնու մորթի, եր ա կալալ, տիրալ կոնը տակին, քյինացալ հսալ թաքավերին տոնը: Նահանք վըեր ըյեցալ ըն օթաղը, կողնու մորթին կյեցալ ա, նի մտալ օթաղը: Օգ-Մանուկն ասալ ա, թա. «Հանի՛ քու փշեղենտ»: Նա էլ ասալ ա, թա. «Հանի՛ քու օցեղենտ»: Վըեր ըստրիենց շատ ասալ ըն, օգը հաքյավը թխալ ա ընդրա կեռքին մինը վեր քիցալ» (Նույն տեղում, էջ 78): Օգ-Մանուկը բարկության պահին պոչով խփում-զցում է աղջկա ատամներից մեկը, իսկ հետո նրանք ամուսնում են («Ետևան մարրընեկյ ըն տառալ»), և աղջկա օտարված ատամի տեղը ամուսինը սաղափե ատամ է տեղադրում (Նույն տեղում): Առաքել Բահաթրյանի գրառումը իր մեջ ներառում է նվիրագործման ծեսին առնչվող՝ մեր ժողովրդի էքնոմշակութային և առասպելաբանական մտածողության հնավանդ պատկերացումների վերապրուկները (ընկած ատամի փոխարեն՝ սաղափի կամ մարգարտի տեղադրումը, օձեղեն ու ողնու շապիկների պատումը, ցերեկը մեռնող ու գիշերը հարություն առնող Արևմանուկ-Ալեքսաննոսի թովչագերծումը, արևի՝ կենդանակերպ և առավել հաճախ մարդակերպ անձնավորումը, ինչն էլ Ս. Հարությունյանի դիտարկմամբ՝ իր «Էությամբ հնամենի արևային մի առասպել է»՝ Արև և Արևամայր համահայկական ընկալմամբ (Հարությունյան 2000, 46), (հմնտ. «Արևը մայր մտավ», «Մայրամուտ», «Մորը ծոցան նոր տյուս եկած իրիքնակ» և այլն):

Գ. Արվանձտյանցի «Օձեմանուկ, Արևմանուկ» (Արվանձտյանց 1978, 490-495) հեքիաթն ամբողջությամբ պահպանում է Արևամոր անեծքի դրապատճառները: Արևմանուկը, որս չգտնելով, բարկանում է և որոշում նետահարել Արևին, որի պատճառով էլ Արևի բոցեղեն ապտակով (տարբերակներում՝ Արևամոր անեծքով) պատժվում է: Եթե Արևը ցերեկն արքուն է և կյանք է պարզենում աշխարհին, ապա անիծված Արևմանուկը ցերեկը մեռնում է և գիշերը հարություն առնում:

Արևի անունից ածանցված Արևմանուկ անունը և նրանց գործառույթների հակադրամիասնությունը «վկայում է, որ նա Արևի մրցակիցն է» ու «կամենում է սպանել Արևին և կործանել աշխարհը» (Հարությունյան 2000, 49): Հետաքրքիր է նկատել, որ չինական և հեռավորարևելյան առասպելաբանության մեջ մշակութաստեղծ հերոսը, պայքարելով ավելորդ արևների

դեմ, նետահարելով սպանում է նրանց (Мифы народов мира (այսուհետ՝ МНМ) I, 1987: 474, МНМ II, 1988:461-462, Анисимов 1959:25-26):

Սուրբել Բահարյանի «Օգ-Մանուկին հաքյարում» Արևամոր անեծքը սպազել է հեքիարի դիպաշարից: Սակայն, թե Ա. Բահարյանի և թե հետազոյում Հայաստանի տարբեր ազգագրական շրջաններից կատարած նոյն հեքիարախմբի գրառումներում պահպանվել են որդեգրության ծեսի արձագանքները: Արվանձտյանցի գրառման մեջ, ինչպես նաև հայոց բանահյուսական ընկալումներում Արևամայրը դիմավորում է ցերեկային շրջագայությունից հոգնած, բոցերի մեջ կորած իր որդի Արևին, լողացնում ջրավագանում, պառկեցնում իր ծոցը և կուրծք է տալիս, որպեսզի որդին ոժ ստանա և հաջորդ առավոտյան դարձյալ սկսի արեգակի օրվա շրջապտույտը: Հենց այդ ժամանակ, երկարե կոշիկներն ու գավազանը մաշելով, հայտնիում է կարգազանց հերոսի՝ Արևմանուկի կինը (տարրերակներում՝ մայրը) և Արևամորից ներում հայցում Արևի դեմ մեղանչած իր ամուսնու (տարրերակներում՝ որդու) համար: Հեքիարի բոլոր տարրերակներում առկա է անիծված հերոսի՝ Արևամոր կրծքի կաթով կամ լվացված ջրով բուշազերծումը և վերակենդանացումը, որը որդեգրության ծեսի բանահյուսական նմանակումն է: Ծիշտ այդպես Հայաստանի տարբեր ազգագրական շրջաններից գրառված հեքիարներում պառավի դև որդիները այլև շեն վնասում իրենց մոր կուրծքը ծծած հերոսներին, որովհետև որդեգրվածն արդեն ոչ միայն հոգեզավակ է, այլև հոգեղբայր կամ հոգեքույր. «Պիտում ա թափուրավ քյինաք իրիքյնակեն մորը ծծիցը, յա իրիքյնակը վըեր ծերքերը լվանում ա՝ ընդրա ճրիցը պիրեք, վըեր ինձ յրա շաղ տաք, ես կըսղանամ» (ՀԺՀ 1973, 79):

Անտարակույս, երկու դեպքում էլ գործ ունենք բանահյուսական միջավայրում կենցաղավարող որդեգրության ծեսի հետ՝ թե՛ ջրի ծիսական, թե՛ կրծքով կերակրելու կենսաբանական իմաստով: Սակայն պակաս կարևոր չէ այն հանգամանքը, որ Արևամոր պատժիչ արարքներով շեշտվում է մայրաստվածության գերակա դիրքը, ով իր աշալրջությամբ պահպանում է տիեզերական կարգուկանոնը, ապահովում Արևի ամենօրյա շրջապտույտը (Հարությունյան 2000, 47):

Մեզ հետաքրքրող հեքիարախումբը, որը իիմնականում համապատասխանում է Ասրեն-Ծոնմիստնի «Ծողովրդական հեքիարների տիպերի» միջազգային համացույցի 433 թվահամարին և կրում է «Օձ թագավորը» վերնազիրը, ունի 19 տարրերակ, որից 7-ը, շեղվելով միջազգային համացույցի տվյալ համարին բնորոշ դիպաշարային տրամաբանությունից, դրսնորում է մեր ազգային հեքիարացանկի առանձնահատկությունները՝ 433-ի փո-

խարեն կրելով ՀԺՀ 446 թվահամարը*: Ըստ այդմ՝ փոխվել է նաև հերիաքախմբի ընդհանուր վերտառությունը՝ «Ցերեկը մեռնող ամուսինը», որի 7 տարրերակների համառոտ դիպաշարը հետևյալն է.

Անզավակ բազավորը Օձ-Մանուկ (կես-օձ, կես-մարդ, ջանավար) է ունենում, որին կերակրում են աղջիկներով: Հերքը հասնում է խորք մոր մոտ ապրող մի աղջկա: Երազում հայտնված մոր (տատի, և Սարգսի) խորհրդով աղջիկը ոզնու մորքով կամ գոմշի կաշվով մտնում է Օձ-Մանուկի մոտ: Աղջիկը հրաժարվում է հանել իր ոզնեղենը, քանի դեռ օձը չի հանել իր օձեղենը: Բարկությունից օձը պոչով խփում-գցում է աղջկա մեկ կամ մի քանի ատամները՝ դրանց փոխարեն տեղադրելով մարգարիտ, սաղափ, ուկի կամ արծաթ: Օձը դառնում է գեղեցիկ տղա և ամուսնանում աղջկա հետ: Խորք մայրը դարձ է տանում աղջկան, նետում ջուրը (ձորը) և նրա փոխարեն իր աղջկան ուղարկում պալատ: Տուժած աղջիկը մտնում է մի տուն (քարայր, եկեղեցի, խրճիք, անմարդաբնակ վայր), որ հանդիպում է ցերեկը մեռնող, զիշերը կենդանացող մի տղայի (Արին-Արմանելին, Վարք-Մանուկ, Արևտես-Մանուկ): Ապրում են իրար հետ, երեխա ունենում: Տղան կախարդանքից ազատվում է՝ արեգակի մոր կաթից կամ արեգակի ձեռքերի լվացած ջրից ցողվելով: Օձամանուկը հյուրընկալվում է Արևմանուկի տանը, կնոջը ճանաչում իր իսկ տեղադրած ատամներից: Ամուսինները գտնում են իրար: Հետազայում մեր զրառած «Օցին տղան նաև Արևին տղան» (Թ. Հայրապետյանի անհատական գործուղման նյութեր, Արցախ, տեսոր N 2, 2006 թ.) հերիաքում արդեն բացակայում է օձ-տղայի պոչով աղջկա ատամը օտարելու մոտիվը, ինչն էլ, ամենայն հավանականությամբ, պետք է կապել ավելի ուշ շրջանում ծեսի մոռացության հետ:

Հերիաքախմբի տարրերակները մոտիվների մակարդակում դրսուրում են ուշագրավ առանձնահատկություններ, զորորինակ՝

1. Երազում հայտնված և Սարգսի խորհրդով աղջիկը Օձամանուկից պահանջում է հանել իր բեհեզծ շապիկը (Բյուրակն, 1898, 827-830):
2. Արի բլիք կերած աղջիկը զիշերը ջուր է խնդրում Օձամանուկից և վե-

* ՀԺՀ, հ. III, Երևան, 1962, էջ 175-181, «Օձ-Մանուկ և Արին-Արմանելին» (Այրարատ), ՀԺՀ, հ. VI, էջ 77-80, «Օց-Մանուկին հաքյաքը» (Ղարաբաղ), ՀԺՀ, հ. IX, Երևան, 1968, էջ 231-237, «Օձ-Մանուկ, Վարք-Մանուկ» (Մանազկերտ), Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն (այսուհետ՝ ՀԱԲ), հ. 19, Ռ. Խաչատրյան, Երևան, 1999, N 8(10), էջ 57-59, «Հուշազի հեկիատ» (Թային), «Բյուրակն», Կ. Պոլիս, 1898, էջ 827-830, «Օձամանուկ և Արևմանուկ» (Ակն), Գ. Սրբանձոյանց (այսուհետ՝ ԳՍ), Երկեր, հ. 1, Երևան, 1978, էջ 490-495, «Օձեմանուկ, Արևմանուկ», Է. Տարօնեան, Բաղեշի նահանգի Խուլքիկ գիտի բարբառ (այսուհետ՝ ԲՆԽԳԲ), Անքինսակ, Երևան, 1961, էջ 117-124, «Օձ-մանուկ ի' Արեւ-Մանուկ» (Բաղեշ):

բարձրանում ամուսնու մոտ, իսկ որդուն քողհում է Արևմանուկին (Բյուրակն, 1898, 827-830, Գ. 1, հ. 1, հ. 2, ԲՆԽԳԲ, էջ 117-124):

Ինչպես տեսնում ենք, այս սրբախոսական ավանդության մեջ և Սարգսի ունեցած համաժողովրդական պաշտամունքը դրսնորվել է նաև հայկական հեքիաթներում՝ այս Սուրբի կերպարի տարաբնույթ դրսնորում ներով: Հայոց եկեղեցու տոնացույցում և Սարգսի, նրա որդի Մարտիրոսի նրանց քառասուն զինվորների նահատակման օրը նշվում է Առաջավոր պասի շաբաթ օրը՝ փետրվարի սկզբներին: Մինչդեռ ժողովրդաքրիստոնեական տոնացույցում Առաջավորաց պասը կոչվում է և Սարգսի պաս: Սուրբ Սարգսի տոնի ուրբաթ զիշերը աղաքլիքի ճաշակման, երազում ջուր տեսնելու և ս. Սարգսի հրամանով ծարավը հազեցնողին որպես ամուսնական զուգընկեր կանխագուշակելու՝ Հայաստանի գրեթե բոլոր ազգագրական շրջաններում տարածված ծիսահավատալիքային սովորույթը պահպանվել է նաև «Օճամանուկ և Արևմանուկ» հեքիաթում (Բյուրակն, 1898, 827-830, Ակն): Հեքիաթի՝ նվիրագործյալ աղջկա շնորհիվ թե՛ Օճահար Մանուկը և թե՛ Արևտես Մանուկը, հավանաբար լինելով տոտեմական նախնիների պաշտամունքի վերապրուկներ, վերափոխվում են մարդու: Նրանցից յուրաքանչյուրը պնդում է, որ կինը իրեն է պատկանում. «Աս կնիկը մութախ իմս է, չինքի ես օձ էի, աս իս մարդ արա ու ես կարգուեցայ իր եետը: Արևտես Մանուկն ալ անդիէն զօր կ'անէ քի աս կնիկը մինպար իմս է, չինքի ես մեռել էի ու ողջոցայ, հեմ տէ իրմէ մօնչ մին ալ կալեցի» (Նույն տեղում, էջ 830):

Ծիսական այս վեճը հանգուցալուծվում է և Սարգսի կողմից սիրահար գոյգերին իրենց մուրազին հասցնելու՝ աղաքլիք ճաշակելու հավատալիքով: Սուրբ Սարգսի տոնի ծիսական փոխինդով (բոված ցորենի ալյուր) «բազուկ» (հացի տեսակ) է թխվում հեքիաթի հերոսուհու համար, որի քովը, մեկական աման ջուր առած, քնում են Օճահար Մանուկն ու Արևտես Մանուկը: Գիշերը ծարաված կինը ումից որ ջուր խնդրի, նա էլ կլինի ամուսինը:

Հրաշապատում հեքիաթի հերոսի ամուսնությունը կենդանիների և թոշունների մորքու մեջ պարփակված հրաշագործ էակների հետ (օձի շապիկ, գորտի պատյան, քոչնի թևեր) և վերջիններիս մաշկի կամ թևերի դեն նետումն ու մարդանալը վկայում են հրաշապատում դիպաշարերի առապելական ծագման մասին: Հնագույն ժամանակներից գորտերին գերբնական հատկություններ են վերագրել՝ կապված պտղաբերության, ջրի, արարչագործ ուժերի հետ: Ըստ IV դարի հույն պատմիչ Հորապոլոնի՝ գորտը սաղմնային վիճակում գտնվող և դեռևս չծնված մարդն է, մի ազնվագոյն էակ, որին (ինչպես և ամբողջ աշխարհը) ստեղծել է Արարիչը

հավատալիքները, ծեսերը, նիստուկացը, նրա աշխարհընկալման բնորոշ ձևերն ու առանձնահատկությունները:

Հեքիաթների՝ անցյալում կատարված գրառումներ, մանավանդ բանագիտության այժմյան չափանիշներով չեն պահպանվել:

Հայ ժողովրդական հեքիաթների գրառումներ՝ մեզ հայտնի առաջին նմուշները (61 միավոր) կատարվել են նշանավոր մանկավարժ ու հասարակական գործիչ Առաքել Բահաթրյանի և նրա ազգականներ Ալեքսանդրի ու Գրիգորի կողմից 1860 թվականին Շուշիում՝ Ղարաբաղի բարբառով։ Դրանք բացառիկ արժեք ու կարևորություն ունեն, որովհետև ոչ միայն ամենահինգ են Ղարաբաղում, այլև հայ ժողովրդական հեքիաթների ամենավաղ հայտնի գրառումներն են ընդհանրապես։

Բահաթրյանների գրառած հեքիաթներում պահպանվում են արխաիկ մտածողության տարրեր, արևային առասպելների վերապրուկներ, ինչն էլ կարելի է մեկնաբանել իբրև Վաղնջական հասարակությունների ծիսառասպելական պատկերացումների, սովորությունների ու հավատալիքների տեղական դրսորումների արդյունք։

Բահաթրյանների գրառած հեքիաթների գիտական վերլուծությունը վկայում է հայկական միասնական էթնոմշակութային հեքիաթացանկի գոյության մասին։

МИФОЛОГИЧЕСКИЕ ЭЛЕМЕНТЫ В ВОЛШЕБНЫХ СКАЗКАХ, ЗАПИСАННЫХ БАЯТРЯНАМИ (ШУШИ, ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX ВЕКА)

Т. Айрапетян, к. ф. н., ИАЭ НАН РА, ЕГУ

РЕЗЮМЕ

От происхождения сказки до ее собирания и записывания прошли тысячелетия. Будучи самым любимым жанром фольклора, сказка хранит в себе верования, ритуалы, образ жизни, восприятие окружающего мира и другие особенности народа, который ее рассказывает.

Древние записи сказок, которые соответствовали бы современным требованиям фольклористики, к сожалению не сохранились. Первые примеры записи армянских народных сказок (61 сказка), донесших до нас, были сделаны известным педагогом и общественным деятелем Аракелом Баятряном и его родственниками - Александром и Григором в 1860 году в городе Шуши на карабахском диалекте. Они имеют исключительную ценность и значимость, поскольку являются не только самыми древними в Карабахе, но и са-

мыми древними в истории сабирания армянских народных сказок в целом.

В сказках, записанных Баятрянами, хранятся элементы архаического мышления, остатки мифа о солнце, что может быть трактовано как результат ритуально-мифологического восприятия, верований и традиций архаического общества.

Научный анализ сказок, записанных Баятрянами, свидетельствует о существовании единого этнокультурного содержания армянских народных сказок.

MYTHOLOGICAL ELEMENTS IN MAGIC FOLKTALES
RECORDED BY THE BAHATRYANS
(SHUSHI, 2ND HALF OF THE XIX CENTURY)

T. Hayrapetyan, d. ph. s., IAE NAS RA, ESU

SUMMARY *բառը*

Millennia have passed since the recording of first folktales. Being one of the most favourite genres of folklore, folktales depict beliefs, rituals, lifestyle, perception of the world and various peculiarities of those who created and told them.

Ancient records of folktales which would correspond to modern requirements of folkloristics have not been preserved.

The first samples of Armenian folktales in Karabakh dialect /61 tales/ known to us were recorded by the prominent pedagogue and public figure Araquel Bahatryan and his relatives - Alexandr and Grigor in 1860 in Shoushi. They are of exceptional value and significance not only because they are the oldest records in Karabakh but also because they are the oldest known records of Armenian folktales in general.

The presence of archaic thinking elements, remnants of Sun legends in the folktales recorded by the Bahatryans can be explained as a result of the perception of ritual and mythological ideas, habits and beliefs of ancient societies.

The scientific analysis of these folktales proves the existence of a common Armenian ethno-cultural folktale repertoire.